

Shahid Bahonar
University of Kerman

Journal of Iranian Studies

ISSN: 1735 - 0700

Journal of Iranian Studies

Analyzing the Components of Modern Governmentality in Akhundzadeh's Political Thought

Bigom Naseri¹ | Somayyeh Hamidi² | Hossein Farzanehpour³

1. Graduated in Political Sciences, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: bigom.naseri@birjand.ac.ir
2. Associate Professor, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: somaye.hamidi@birjand.ac.ir
3. Associate Professor, Department of Political Sciences, Birjand university, Birjand, Iran. Email: hfarzanepour@birjand.ac.ir

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received 2025 November 9 Received in revised form 2026 January 1 Accepted 2026 June 8 Published online 2026 June 22 Keywords: Governance, Foucault, Modernity, Akhundzadeh, Qajar.	Purpose: This research seeks to explain and elucidate the components of modern governance in Akhundzadeh's political thought. Method and Research: This research uses a descriptive-analytical method and is based on extracting data from Akhundzadeh's original treatises. Findings and Conclusions: in the middle of the Qajar period, following the defeat of Iran from Russia, the educated class of Iran sought to discover the causes of the country's backwardness and its defeat by Russia. Challenging the power structure, Iranian intellectuals were more concerned with the rule of law, constitutional rights, and the establishment of a constitutional government. In this regard, in the time of Nasser al-Din Shah, tribal authority in the face of the new world and with the introduction of concepts such as law, civil rights, libertarianism, etc. was shaken and concepts of traditional Iranian political culture such as authority and obedience, sanctity of power and Criticism and ... were challenged by Iranian intellectuals. One of these intellectuals is Akhundzadeh. He realized the need for political transformation for cultural and economic change, sought enlightenment and political reform, and compared Iranian society with Western societies to examine the causes of Iranian society's backwardness. This research uses a descriptive-analytical method and based on data extraction from Akhundzadeh's main treatises to explain the evolution of governmentality in Akhundzadeh's thought.

Cite this article: Naseri, Bigom., Hamidi, Somayyeh., & Farzanehpour, Hossein. (2026). Analyzing the Components of Modern Governmentality in Akhundzadeh's Political Thought. *Journal of Iranian Studies*, 25 (49), 571-587. <http://doi.org/10.22103/jis.2026.20518.2414>

© The Author(s).

Publisher: Shahid Bahonar University of Kerman.

DOI: <http://doi.org/10.22103/jis.2026.20518.2414>

EXTENDED ABSTRACT

Introduction

During the Qajar period, especially following Iran's defeat by Russia, the educated class of Iran sought to discover the causes of the country's backwardness and its failure. During this period, Iranian intellectuals were an emerging social group that was mostly concerned with law, basic rights, and the establishment of a constitutional government. They did not believe in the divine right of kings and considered the power structure to be one of the major obstacles to making fundamental changes in the economic, social, political, and religious structure of Iranian society. During the time of Nasser al-Din Shah, tribal authority began to waver in the face of the new world and with the introduction of concepts such as law, citizenship rights, freedom, etc., and concepts from traditional Iranian political culture such as authority and obedience, the sanctity of power, and inviolability, etc. were challenged by Iranian intellectuals. They realized the necessity of creating political transformation for cultural and economic changes and sought enlightenment and political reforms, and by comparing Iranian society with Western societies, they began to examine the causes of Iranian society's backwardness. At this time, Iranian intellectuals had begun efforts to draw inspiration and emulate the European Enlightenment in the country.

As one of the Iranian intellectuals, Akhundzadeh had realized the traditional nature of Iranian society. Influenced by the ideas of the European Enlightenment, he attempted to change and provide the epistemological means for subsequent social and political developments for Iran. Therefore, the encounter with the West, despite numerous adaptations and incompatibilities, and familiarity with the complex of Western modernity and civilization and its developments, especially in the field of government and methods of government, was the beginning of the formation of new ideas about governance. Therefore, Akhundzadeh was trying to provide the intellectual foundations for the constitutional movement and was in fact one of the heralds of the modernization project in Iran.

Methodology

The method of this research is qualitative and based on extracting data from Akhundzadeh's original treatises. The present article is written with the aim of understanding the nature and components of modern government in Akhundzadeh's thought. The main concern of this article is to answer the question of what were the components of modern government in Akhundzadeh's thought and what was his perception of the new form of government?

Regarding the background of the research, it should be said that there have been works written about Akhundzadeh's thought, the most important of which are *Modernism and Development in Contemporary Iran* by Musa Ghaninejad, and *The Foundations of the Modern State in the Thought of Thinkers of the Constitutional Era* by Shah Mohammadi, and *Religion and Constitutional Intellectuals* by Gholamreza Goodarzi, which have examined aspects of Akhundzadeh's thought, but the scattered and descriptive references in these works are mostly in the form of the rule of law, the causes of Iran's backwardness, freedom-seeking and the rule of law, etc.; In an article titled "Modern Governance in the Thought of Mirza Agha Khan Kermani; What and What Not" by Bigom Naseri and others, a scattered discussion of the concept of governance has been addressed, but a complete research on the concept of governance in Akhundzadeh's thought has not been conducted at the foundation of this research.

Discussion

The research findings show that Akhundzadeh considered the solution to overcoming Iran's backwardness to be adherence to the monarchy, adherence to the idea of freedom and the rule of law, and acceptance of a modern governmental system.

Conclusion

By analyzing the circumstances of Akhundzadeh's life and the works left behind, it can be said that he was familiar with the West and modern ideas. Thus, in his thought, we witness a transition from the idea of metaphysical governance to mechanical governance. He believed in a moderate monarchy based on law. In this regard, we witness his efforts to fight against tyranny and ignorance of the people. He introduced the absolute tyrannical monarchy as an obstacle to the freedom and progress of the people. For this reason, he emphasized the design of a customary constitution based on human rationality, in which Sharia law would have no place. Akhundzadeh is an anti-religionist and considers the negation of religion to be a prerequisite for accepting Western modernity. Because he considers religious ideas incompatible with the idea of progress. He is the first person to write a play and expose deceitful characters who exploit the naivety of the people. He criticizes the Eastern way of governing, condemns the flattery of politicians, and pays special attention to the role of the people in government. Therefore, he wants to expand the scope of people's participation in political affairs and establish a democratic system. For this reason, he emphasizes parliament and introduces his goal as the separation of religion from politics.

For Akhundzadeh, the West was considered a symbol of progress, prosperity, freedom and rationality, and he wished that one day Iran would also reach that level, and for this purpose he tried to understand the principles of modernity. For Akhundzadeh, all of these were a means to achieve progress. He refers to freedom and his goal was that he did not see progress possible without freedom of imagination. Akhundzadeh spent twenty years of his life changing the script, because he saw his purpose in the progress of the people and through this he wanted to bring people to growth and prosperity. For this reason, he wanted to reform the script and language and even proposed a new script. Another feature of Akhundzadeh's governance is the attention to women as political subjects. Therefore, the main points of his thoughts can be summarized in the constitution, separation of powers, reform of the line, harsh criticism of religious scholars, criticism of religious traditions and teachings, separation of religion from politics. Considering his anti-religious view, it can be concluded that he is more in favor of secular government.

واکاوی مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه سیاسی آخوندزاده

بیگم ناصری^۱ | سمیه حمیدی^۲ | حسین فرزانه‌پور^۳

۱. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه:

bigom.naseri@birjand.ac.ir

۲. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: somaye.hamidi@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه علوم سیاسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران. رایانامه: hfarzanepour@birjand.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	زمینه/هدف: این پژوهش درصدد است تا به تبیین و توضیح مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه سیاسی آخوندزاده بپردازد.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۸/۱۸ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۰۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۸ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۰۱	روش/رویکرد: این پژوهش، با روش توصیفی-تحلیلی و بر مبنای استخراج داده‌ها از رسائل اصلی آخوندزاده، درصدد است تا به تبیین و توضیح مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه سیاسی آخوندزاده بپردازد
کلیدواژه‌ها: حکومت‌مندی، فوکو، مدرنیته، آخوندزاده، قاجار.	یافته‌ها/نتایج: در اواسط دوره قاجار، در پی شکست ایران از روسیه، قشر فرهیخته ایرانیان در پی جستجوی کشف علل عقب‌ماندگی کشور و شکست آن از روسیه بودند. روشنفکران ایرانی در چالش با ساختار قدرت، بیشتر دغدغه قانون، حقوق اساسی و استقرار حکومت مشروطه را داشتند. در این راستا، در زمان ناصرالدین شاه، اقتدار ایللی در مواجهه با دنیای جدید و با ورود مفاهیمی چون قانون، حقوق شهروندی، آزادی‌خواهی و... دچار تزلزل شد و مفاهیمی از فرهنگ سیاسی سنتی ایران، هم‌چون آمریت و اطاعت، قداست قدرت و تقدناپذیری و... از سوی روشنفکران ایرانی به چالش گرفته شد. یکی از این روشنفکران آخوندزاده است. او به ضرورت ایجاد تحول سیاسی، برای تغییرات فرهنگی و اقتصادی پی برده و به دنبال روشنگری و اصلاحات سیاسی برآمده و با مقایسه جامعه ایران با جوامع غربی، به بررسی علل عقب‌ماندگی جامعه ایران پرداخت. دستاورد نوشتار حاضر آن است که آخوندزاده راه حل بیرون آمدن از عقب‌ماندگی ایران را در پابندی به حکومت سلطنتی، پیروی از اندیشه آزادی‌خواهی و حکومت قانون و پذیرش نظام حکومتی مدرن می‌داند.

استناد: ناصری، بیگم؛ حمیدی سمیه؛ و فرزانه‌پور، حسین (۱۴۰۵). واکاوی مؤلفه‌های حکومت‌مندی مدرن در اندیشه سیاسی آخوندزاده. *مجله مطالعات*

/ایرانی، ۲۵ (۴۹)، ۵۸۷-۵۷۱.

<http://doi.org/10.22103/jis.2026.20518.2414>

ناشر: دانشگاه شهید باهنر کرمان.

© نویسندگان.

۱. مقدمه

۱-۱. بیان مسأله

در زمان حکومت قاجار، به‌ویژه در پی شکست ایران از روسیه، قشر فرهیخته ایران در جستجوی کشف علل عقب ماندگی کشور و شکست آن بودند. در این دوره روشنفکران ایرانی، گروه اجتماعی نوظهوری بودند که بیشتر دغدغه قانون، حقوق اساسی و استقرار حکومت مشروطه را داشتند. آنان به حق الهی پادشاهان اعتقادی نداشتند و یکی از موانع مهم ایجاد تغییرات اساسی در ساختار اقتصادی، اجتماعی، سیاسی و دینی جامعه ایرانی را ساختار قدرت می‌دانستند. در زمان ناصرالدین شاه اقتدار ایلی در مواجهه با دنیای جدید و با ورود مفاهیمی چون قانون، حقوق شهروندی، آزادیخواهی و... دچار تزلزل شد و مفاهیمی از فرهنگ سیاسی سنتی ایران هم‌چون آمریت و اطاعت، قداست قدرت و نقدناپذیری و... از سوی روشنفکران ایرانی به چالش گرفته شد. آن‌ها ضرورت ایجاد تحول سیاسی را برای تغییرات فرهنگی و اقتصادی دریافته بودند و به دنبال روشنگری و اصلاحات سیاسی برآمدند و با مقایسه جامعه ایران با جوامع غربی به بررسی علل عقب‌ماندگی جامعه ایران پرداختند. در این زمان، روشنفکران ایرانی تلاش‌هایی را برای الهام‌گیری و سرمشق‌سازی از عصر روشنگری اروپاییان در کشور آغاز کرده بودند.

آخوندزاده به عنوان یکی از روشنفکران ایرانی به سنتی بودن جامعه ایران پی برده بود. وی متأثر از اندیشه‌های عصر روشنگری اروپا به تغییر و مهیا نمودن اسباب معرفتی تحولات اجتماعی و سیاسی بعدی برای ایران اقدام نمود. از این رو، مواجهه با غرب به رغم سازگاری‌ها و ناسازگاری‌های فراوان و آشنایی با مجموعه تجدد و تمدن غربی و تحولات آن، به‌ویژه در زمینه حکومت و شیوه‌های حکومتی، سرآغاز شکل‌گیری اندیشه‌های جدید در باب حکومت‌مندی شد. از این رو، آخوندزاده در تلاش بود تا مقدمات فکری جنبش مشروطه‌خواهی را فراهم کند. وی در حقیقت یکی از منادیان پروژه تجدد در ایران بود.

۲-۱. روش تحقیق

روش این پژوهش، کیفی و بر مبنای استخراج داده‌ها از رسایل اصلی آخوندزاده می‌باشد. نوشتار حاضر با هدف درک ماهیت و مؤلفه‌های حکومت مدرن در اندیشه آخوندزاده نگاشته شده است. دغدغه اصلی این مقاله، پاسخ‌گویی به این پرسش است که مؤلفه‌های حکومت مدرن در اندیشه آخوندزاده چه بوده و او چه ادراکی از شیوه حکومت جدید داشت؟

۳-۱. پیشینه تحقیق

در خصوص پیشینه پژوهش باید گفت درباره اندیشه آخوندزاده هرچند آثاری نگاشته شده که عمده‌ترین آن‌ها تجددطلبی و توسعه در ایران معاصر اثر موسی غنی‌نژاد (۱۳۷۷)، و مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه از شاه‌محمدی (۱۳۹۴)، دین و روشنفکران مشروطه از غلامرضا گودرزی (۱۳۸۳)، روشنفکران ایران در قرن بیستم از علی قیصری (۱۳۹۳) هستند که به بررسی وجوه اندیشه آخوندزاده پرداخته‌اند، ولی اشارات پراکنده و توصیفی در این آثار بیشتر در قالب حکومت قانون، علل عقب‌ماندگی ایران، آزادی‌خواهی و حکومت قانون و...

است؛ در مقاله‌ای تحت عنوان «حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی، بنیادها و بایسته‌ها» نوشته بیگم ناصری و دیگران (۱۴۰۰) به صورت پراکنده به مفهوم حکومت‌مندی پرداخته شده است، اما پژوهشی کامل در مورد مفهوم حکومت‌مندی مدرن در اندیشه آخوندزاده در چارچوب این پژوهش صورت نگرفته است.

۴-۱. رویکرد نظری: نظریه حکومت‌مندی فوکو

اصطلاح حکومت‌مندی مفهومی است که اولین بار میشل فوکو در اواخر سال‌های زندگی‌اش ۱۹۷۷ و ۱۹۸۴ از آن استفاده کرد. او در سخنرانی‌های خود در سال‌های ۱۹۷۸ و ۱۹۷۹ در کالج فرانسه مدعی شد که ما در عصر حکومت‌مندی زندگی می‌کنیم» (جلایی‌پور و همکاران، ۱۳۹۱: ۱۷۵).

طرح چشم‌انداز «حکومت‌مندی» فوکو را می‌توان هم پاسخی به انتقادهای وارده بر او و هم گشایش حوزه جدیدی دانست که در آن، هر سه مقوله دولت، قدرت و سوژه به هم می‌پیوندند (ناصری و حمیدی، ۱۴۰۰: ۳۹۶)؛ چشم‌اندازی که با کنارگذاشتن تحلیل نهادی و کارکردی، در پی توجه به حوزه حقیقتی است که همراه با ابژه‌های دانشش از خلال فناوری‌های متفاوت و دستخوش تغییر حکومت بر ساخته می‌شود (Foucault, 2007: 162).

فوکو مسأله حکومت را با بحث درباره پیدایش رساله‌هایی آغاز می‌کند که از نظر او «نه اندرزنامه به امیر هستند و نه علم سیاست، بلکه هنرهای حکومت کردن» می‌باشند. او در این رساله‌ها، شیوه خاصی از اندیشیدن به حکومت و طیف متنوعی از مسایل را شناسایی می‌کند. پرسش از نحوه حکومت‌کردن و تحت حکومت واقع شدن، یا مسایلی مانند حکومت‌کردن بر خود، بر روان‌ها و رفتارها، بر کودکان و سرانجام حکومت‌کردن بر دولت‌ها توسط امیران از جمله این مسایل هستند (فوکو، ۱۳۸۹: ۲۳۹-۲۳۶). فوکو برای تبیین شیوه‌ای که دولت مدرن دغدغه افراد را درمی‌یابد، پنج سؤال اساسی را مطرح می‌سازد: «چگونه افراد نظارت می‌کنند؟ چگونه تحت نظارت قرار می‌گیرند؟ چگونه می‌توان بر دیگران نظارت کرد؟ مردم با چه کسانی تحت نظارت بودن را می‌پذیرند؟ چگونه می‌توان بهترین ناظر شد؟» (میلر، ۱۳۸۲: ۳۰). فوکو تغییر در ابزارها، ابژه‌ها و اهداف حکومت را حکومت‌مندی می‌نامد (کسرابی و همکاران، ۱۳۹۰: ۶).

اصطلاح حکومت‌مندی به فوکو این امکان را می‌دهد که آنچه را که بنا به تصور رایج با عنوان «دولتی شدن جامعه» فهمیده می‌شود، به منزله «حکومت‌مندشدن دولت» تفسیر کند. او حکومت‌مندشدن دولت را فرایندی می‌داند که هم شرط محدودیت دولت است و هم علت تداوم آن. از نظر فوکو، حکومت‌مندی در عین حال که «یگانه فضای واقعی مبارزه و نبردهای سیاسی» است، علت بقای دولت نیز به شمار می‌آید (فوکو، ۱۳۸۹: ۲۶۲). فوکو تاکتیک‌های حکومت را در تعریف این‌که «چه چیزی باید به دولت مربوط باشد و چه چیزی نباید به آن مربوط باشد، چه چیزی عمومی و یا خصوصی و یا دولتی و یا غیر دولتی است»، تعیین‌کننده می‌داند.

بر این اساس، حکومت‌مندی به سه دوره تقسیم می‌شود که هر کدام دارای شاخصه‌هایی است: ۱. حکومت‌مندی در عصر متافیزیک که به صورت فردی، کیفی و اندرزنامه‌ای است. ۲. حکومت‌مندی در عصر فیزیک که به صورت مکانیکی، بروکراتیک و کمی است. ۳. حکومت‌مندی در عصر اطلاعات که به صورت مجازی، سازه‌ای و سایبری است (ناصری و حمیدی، ۱۴۰۰: ۳۹۷). عامل اصلی در تفاوت الگوهای اعمال و محدود کردن قدرت به فناوری‌های

قدرت در هر یک از سه دوره بازمی‌گردد. بر این اساس، حکومت‌مندی متافیزیکی شیوه‌های عملی قدرت اغلب کیفی و اندرزی است و شیوه‌های مکانیکی و فیزیک قدرت، اغلب بروکراتیک می‌باشد (اسلامی و خواجه‌سروری، ۱۳۹۲: ۵).

۵-۱. یافته‌های پژوهش

یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که آخوندزاده راه‌حل بیرون آمدن از عقب‌ماندگی ایران را در پابندی به حکومت سلطنتی، پیروی از اندیشه آزادی‌خواهی و حکومت قانون و پذیرش نظام حکومتی مدرن می‌دانست.

۲- بحث و بررسی

۲-۱. شاخصه‌های حکومت‌مندی در اندیشه آخوندزاده

میرزا فتحعلی آخوندزاده یکی از روشنفکران دوره قاجار بود که پس از گذراندن تحصیلات خود، برای تعلیم منطق، فقه و اصول به یکی از مدرسان گنجه سپرده شد. نخستین مرحله تحول فکری وی در گنجه رخ داد. او زیر نظر میرزا شفیع تعلیم خط می‌گرفت و حکمت و عرفان آموخت (کسرائی، ۱۳۷۹: ۷۴) و با این علوم آشنا شد. پس از آن، برای آموختن زبان روسی، به مدرسه جدید روسی در نوحه رفت (آخوندزاده، ۱۳۴۹: ۱۴-۱۳). بعد از آن، در تفلیس مترجم روس‌ها شد و در آنجا آشنایی گسترده‌ای با ادبیات و فلسفه اروپا پیدا کرد (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴). تفلیس کانون فکر و ادب و ترقی بود. در این محیط تحرک فرهنگی و سیاسی میرزا فتحعلی با جهان دانش و اندیشه‌های نو ادبی، اجتماعی و سیاسی مغرب‌زمین برخورد تازه‌ای یافت (بالائی و کویی‌پرس، ۱۳۶۶: ۲۰). بعد از آن، در ایران به مناصب لشکری رسید و در جشن تاجگذاری ناصرالدین‌شاه شرکت کرد و با امیرکبیر آشنا شد و بعدها از وی ستایش کرد (گودرزی، ۱۳۸۳: ۱۲۱).

۲-۱-۱. سلطنت معتدله: در تحلیل اندیشه آخوندزاده درباره حکومت می‌توان گفت وی مخالف استبداد بود. او نظام سیاسی ایران عصر قاجاری را به خاطر خصلت استبدادی مورد نکوهش قرار می‌داد. وی مخالف سلطنت استبدادی مطلقه بود و در ابتدای رساله خود به تعریف استبداد مطلقه پرداخته (آخوندزاده، ۱۲۸۱: ۳) و معتقد است که همه بدبختی‌ها، از ظلم سلاطین مستبد نشأت می‌گیرد. او مسبب وضعیت عقب‌مانده ایران را تنها متوجه پادشاه نمی‌دانست؛ به باور او در این ویرانگری سلطان مستبد تنها نیست، بلکه علمای فناتیک اسلام نیز یار و یاور و عامل و همدست پادشاهان هستند (همان: ۲۴-۲۳).

آخوندزاده در تحلیل حکومت‌مندی خود و با توجه به تأکیدی که بر منظومه استبدادی قدرت در دوره قاجار دارد، حتی علت بی‌سوادی مردم را عدم توجه و اهتمام دیسپوت و از بی‌انصافی علما می‌داند (همان، ۱۳۵۷: ۳۷). او خواهان تغییر سلطنت مطلقه استبدادی به سلطنت معتدله یا مشروط بود. وی حکومت استبدادی را مانع آزادی و پیشرفت بشر می‌دانست (همان، ۱۲۸۱: ۷۱) و راه حل تغییر سلطنت استبدادی به سلطنت معتدله را در این می‌دانست که اساس سلطنت، از روی قانون وضع شود (همان، ۱۳۵۷: ۳۸). آخوندزاده پس از نقد نهاد سلطنت، به توصیف صفات پادشاه ایده‌آل پرداخت و ویژگی‌هایی چون قانون‌گرایی و وطن‌خواهی و مردم‌دوستی را مهم برمی‌

شمرد (همان، ۱۳۵۱: ۱۰۳). او با نقد سلطنت مطلقه و دیسپوت، الگوی بدیل سلطنت معتدله را مطرح کرد. در «سلطنت معتدله پادشاه اصلاً قدرت ندارد که برخلاف قوانین اقدام کند» (همان، ۱۳۵۷: ۳۸). در این حکومت، پادشاه مقید به قانون است. در واقع، برخلاف ماهیت حکومت‌مندی سنتی که پادشاه فردی و رای قانون و خود او مرجع وضع و تفسیر قانون است؛ به باور آخوندزاده در الگوی سلطنت معتدله، پادشاه قدرت مقابله و مخالفت با قوانین را ندارد. در واقع، او بر مرجع دیگری برای وضع و تغییر در قانون تصریح دارد. جهت‌گیری آخوندزاده برای رسیدن به حکومت مطلوب به سمت جایگاه خود مردم در نظام سیاسی است. وی در این رابطه می‌گوید:

«در گذشته پیامبران، فیلسوفان و شاعران از ستمکاران درخواست می‌کردند که دست از ستم بردارند، ولی نواندیشان به دست آوردند که ستمکار دیگر نباید مورد درخواست قرار گیرد، بلکه باید ستمکش را تشویق کرد که برخیزد و به ستم ستمگر پایان دهد» (همان، ۱۳۸۱: ۲۱۶).

آخوندزاده می‌افزاید هنگامی که مردم اهمیت این باور را فهمیدند، بر ضد ستمگران برخاستند و پس از دست یافتن بر قدرت، خود قانونی ساختند که سود آنان را تأمین می‌کرد (حائری، ۱۳۶۴: ۲۸-۲۷). از این‌رو، جواز شورش در مقابل مستبد را صادر می‌کند.

آخوندزاده خواستار به حرکت درآوردن مردم و گسترش حیطه مشارکت آنان در امور سیاسی برای استقرار یک نظام دموکراتیک بود. نظامی که در آن عمده اختیارات در دست پارلمان بوده و قدرت شاه تشریفاتی و سمبلیک می‌باشد (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۱۲۶). او معتقد بود که پادشاه باید مجمع برپا کند و خود را وکیل مردم بداند و راه ترقی را در پیش بگیرد تا مردم او را دوست بدارند و او را عامل عدل و امنیت بدانند (آخوندزاده، ۱۳۸۱: ۷۰). وی معتقد است پادشاه که مظهر عدل و امنیت باشد، مردم مال و جان خود را از او مضایقه نمی‌کنند و نتیجه می‌گیرد که بر فضای پیش از مشروطه، ترس حاکم است (همان: ۷۱). او با این پرسش ماهیت استبدادی حاکمیت را به پرسش می‌گیرد «آیا از اهل ایران هیچ کس هست که نسبت به پادشاه محبت داشته و خواهان دوام سلطنت و بقای سلسله او باشد؛ سبب این است که پادشاه به خاطر منافع ملت سلطنت نمی‌کند» (همان: ۷۲-۷۱). به این ترتیب، نتیجه می‌گیرد که «اساس سلطنت باید از روی قوانین وضع شود» (همان: ۷۳). او از جمله راه‌های مبارزه با استبداد را گسترش تجدد بیان می‌کند. وی معتقد است با آغاز فرآیند ترقی در کشور علم رواج می‌یابد و مردم از عقاید پوچ نجات می‌یابند (همان: ۱۹۹-۲۰۰). آخوندزاده از جمله روشنفکرانی بود که از حکومت مشروط و اجرای قانون که از مؤلفه‌های حکومت‌مندی مکانیکی است، حمایت می‌کرد.

۲-۱-۲. قانون اساسی: قانون به عنوان یک تکنیک، در ادبیات حکومت‌مندی آخوندزاده، جایگاه ویژه‌ای دارد. وی بسیاری از مشکلات و بدبختی‌های مملکت را ناشی از بی‌قانونی می‌داند: «یک قانون معین و دست‌آویز هر کس موجود نیست تا بدانند وقتی که به کسی سیلی زده شد، به کدام اختیار رجوع کند» (همان: ۴۴). آخوندزاده به حکومت بی‌قانون و خودکامه در ایران عصر قاجار سخت می‌تاخت، او سکولار تمام عیار بود و دین را باعث استبداد

دینی می‌دانست و پشتیبان سرسخت قانون اساسی عرفی بود (سردارنیا، ۱۳۹۱: ۸۴) و آن را برای ترقی و آبادانی کشور، ضروری قلمداد می‌کرد.

وی در نوشته هایش اغلب به نکوهش حکومت بی‌قانون پرداخت (آخوندزاده، ۱۲۸۱: ۴۵) و راه استقرار قانون در کشور را در گام اول بر تربیت ملت، کسب علم و دانش می‌دانست و در خصوص لزوم تربیت ملت برای تحقق قانون چنین می‌نویسد: «آشکار است که پس از انتشار و ترقی علوم، دیسپوتیزم و فئاتیزم نخواهد ماند. بدون تربیت ملت قوانین نتیجه نخواهند بخشید» (همان، ۷۰). آخوندزاده مقام قانون‌گذاری را به پارلمان می‌دهد. از نظر او، پارلمان از دو مجمع، یکی وکلای رعایا و دیگری وکلای نجبا تشکیل می‌شود. وی معتقد بود کل قوانین در مجلس وکلای رعایا ترتیب یافته و به مجلس وکلای نجبا پیشنهاد می‌شود؛ در صورت موافقت این دو مجمع، به امضای پادشاه رسیده و اجرا می‌گردد و پادشاه اصلاً قدرت ندارد که برخلاف قوانین مزبور اقدام کند (همان: ۱۰). به عبارت دیگر، مرجع قانون‌گذاری پارلمان است و پادشاه قدرت مخالفت با قوانین آن را ندارد.

۳-۱-۲. تفکیک قوا: آخوندزاده معتقد به تفکیک سیاست از دین و علمای آن است. او مدافع قانون اساسی دنیوی غربی بوده و تفکیک مطلق سیاست و دیانت را لازم می‌شمرد. عدالت را در قوانین موضوعه عقلی جستجو می‌کرد و مخالف هر تلفیقی میان آیین سیاست اروپایی و اصول شریعت بود (گودرزی، ۱۳۸۳: ۱۳۸-۱۳۹). وی معتقد بود که برای استقرار حریت و مساوات و از میان رفتن مغایرت باطنی بین ملت و سلطنت، باید دین از سیاست جدا شود و سلطنت، علما را در اداره حکومت شریک خود نسازد و به باور او «امور مرافعه به وزارت عدلیه سپرده شود و علمای روحانی هرگز به امور مرافعه مداخله نکنند» (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۳۸). او خواستار تدوین قوانین عرفی و استفاده از افراد تکنوکرات در اداره امور قضایی بود.

۴-۱-۲. نهادهای علمی: آخوندزاده می‌خواست از راه تغییر خط، ملت را به باور خویش از ظلمت به نورانیت برساند و علت بی‌سوادی و عقب‌ماندگی ایرانیان را در الفبای آنان می‌دید، در حقیقت خاستگاه مشکلات را خط و زبان می‌دانست (ساعی، ۱۳۸۹: ۲۱۷). او از جمله اولین کسانی بود که برای ترویج معارف و سواد در بین عامه مسئله معایب عمده خط فارسی را مطرح کرد و برای اصلاح آن خط جدیدی هم پیشنهاد کرد (زرین‌کوب، ۱۳۸۵: ۳۴۰).

به نظر وی، استبداد سیاسی و خرافه‌های مذهبی در عقب‌ماندگی ایران تأثیر کلیدی داشت، ولی مبارزه با این دو تنها از طریق تغییر الفبا میسر بود. او بر این عقیده بود که تنها با تغییر الفبا (تغییر خط عربی) سلطنت استبدادی و خرافات مذهبی از جامعه رخت بر خواهند بست (اکبر، ۱۳۹۵: ۱۰۶-۱۰۵). هم‌چنین، وی علت عقب‌ماندگی مردم را در زمان حضور اعراب و حکومت‌شان بر ایران می‌داند (آخوندزاده، ۱۳۹۵: ۱۷۶). او تغییر خط و الفبا را مقدم بر استقرار قانون در جامعه می‌دانست (اکبر، ۱۳۹۵: ۱۰۶) و معتقد بود قانون‌گذاری بدون تغییر الفبا به پیشرفت و ترقی منجر نخواهد شد.

آخوندزاده مسئله خط را در رابطه با جهان نو و دانش غربی مطرح کرد، اما بعدها معتقد گردید که اصلاح الفبا سودی ندارد و خط باید عوض شود و الفبای لاتینی جایگزین آن گردد (بهنام، ۱۳۷۵: ۸۲-۸۱). هدف او از اصلاح خط، اصلاحات علمی، اجتماعی و مدنی بود. وی آن را زمینه‌ساز ورود ملل مسلمان یا ایرانیان به دایره تمدن می‌

دانست (نصری، ۱۳۸۶: ۹۸). وی هدف تغییر خط را در تسهیل سواد برای عموم مردم از زن و مرد معرفی کرد (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۱۹۶). وی دشواری خط را مایه بی‌سوادی مردم می‌داند.

۲-۱-۵. دموکراسی: آخوندزاده در راستای دموکراسی از واژه ملت استفاده کرد. وی معتقد بود که باید بین ملت و سلطنت اتحاد برقرار گردد (همان: ۱۰۶). بر طبق دیدگاه وی مردم آزادند آرای خود را بگویند و نتیجه آن بستگی به پذیرش توسط دیگران دارد (همان: ۹۳). وی مهم‌ترین راه برای رفع ظلم و استبداد را آگاهی مردم می‌داند. تنها با بصیرت پیدا کردن مردم است که می‌توان حاکم مستبد را معزول و یک نظام مطلوب را وضع کرد (همان: ۱۰۲). اساساً در نظر او معیار همه چیز ملت و مصلحت اوست.

وی سرانجام به ضرورت استقرار یک دموکراسی وسیع می‌رسد. او می‌گوید «باید همه اهل ایران لیبرال شوند، تا عراده ترقی به راه افتد و نشان می‌دهد که منظور نهایی او در انتشار علوم تدارک لیبرال‌هاست که بتوانند اصلاحات را دائمی سازند» (همان، ۱۳۵۷: ۴۲). وی از واژه روؤگسیون سخن می‌گوید: «عبارت از آن‌چنان حالتی است که مردم از رفتار بی‌قانون و پادشاه دیسپوت و ظالم به ستوه آمده و به شورش اتفاق کرده، او را رفع نموده، به جهت آسایش و سعادت خود قانون وضع کنند. و پوچ بودن عقاید مذهبی را فهمیده، بر مخالفت علما برخاسته و برای خود برحسب تجویز فیلسوفان موافق عقل، آیین تازه برگزینند» (همان، ۱۳۸۱: ۵-۶). در واقع، او به تجویز انقلاب در جامعه می‌پردازد.

آخوندزاده صلاح ملت را می‌خواهد و آن را در نابودی سلطنت استبدادی، تعصب و خرافات مذهبی ذکر کرد. از نظر او، هنگامی این امر امکان‌پذیر است که ملت سیویلزه و با تمدن آشنا شود و علم در میان تمام مردم اشاعه یابد (همان، ۱۳۵۷: ۹). او خواستار به حرکت درآوردن مردم و گسترش حیطه مشارکت آنان در امور سیاسی برای استقرار یک نظام دموکراتیک بود که در آن عمده اختیارات در دست پارلمان بوده و قدرت شاه تشریفاتی و سمبلیک باشد (شاه‌محمدی، ۱۳۹۴: ۱۲۶). وی اقدام به کارهایی که دولت براساس مصلحت خود و ملت تعیین کرده را الزامی می‌داند.

۲-۱-۶. جامعه مدنی: آخوندزاده برای آزادی اهمیت زیادی قایل بود و همواره به ستایش آن می‌پرداخت و معتقد بود که هر فرد باید در زندگی خود از آزادی برخوردار باشد؛ زیرا آزادی از نظر او عامل اصلی ترقی انسان بود (همان: ۱۲۹). دریافت آخوندزاده از آزادی بر دریافتی ژرف و رادیکال از ذهنیت مبتنی بود (وحدت، ۱۳۹۳: ۸۱). از نگاه او، زمانی آزادی وجود دارد که جامعه از دو عنصر اولیای دین و فرمانروایان دیسپوتی آزاد گردد (مزینانی، ۱۳۸۹: ۲۶۳). وی در این راستا از دو نوع حریت جسمانی و روحانی سخن می‌گوید. وی مساوات را عبارت از وجود این دو ماده می‌داند، پس نتیجه می‌گیرد که از مساوات نیز در میان ما خبری نیست (آخوندزاده، ۱۳۸۱: ۴۲۵). از نظر او، این نوع آزادی تنها در نظام سلطنتی معتدل (مشروطه) که بر پایه انسانی بنا شده، حاصل می‌شود. نظامی که شریعت و قوانین موضوعه الهی در آن تأثیر ندارد. البته وی در خصوص جامعه ایرانی معتقد است از هیچ یک از این آزادی‌ها برخوردار نیست، زیرا آزادی روحانی را اولیای دین اسلام گرفته‌اند و آزادی جسمانی را فرمانروایان مستبد (مددپور، ۱۳۷۳: ۱۴۴).

او در آثار خود از میان جلوه‌های مختلف آزادی بیشتر طرفدار آزادی بیان است (فشاهی، ۱۳۵۴: ۳۴۵) و آزادی را در سه گونه تقسیم‌بندی می‌کند که عبارتند از:

۱- آزادی خیال و بیان: وی معتقد است که ترقی بدون آزادی خیال، امکان‌پذیر نیست و انسان آزاد است هرچه می‌خواهد، بگوید و هرچه می‌تواند، انجام دهد (آخوندزاده، ۱۳۵۱: ۹۳). وی نتیجه آزادی خیال را علت تصادم آرای مختلف می‌داند (همان: ۹۴).

۲- حریت شخصیه: وی معتقد به آزادی شخصیه است و می‌گوید: «اگر شریعت سرچشمه عدالت است، باید اصل سیم را از اصول کونستسیون که حریت شخصیه است، مجری بدارد» (همان: ۹۸). از این رو، آزادی شخصی مورد توجه او می‌باشد.

۳- آزادی زن: از مرقی‌ترین افکار وی آزادی زن و الغای تعدد زوجات و ایجاد مساوات کامل زن و مرد در همه حقوق اجتماعی است (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۳). او از جمله مخالفین سرسخت مسئله حجاب در کشور است و حجاب را به عنوان عامل بدبختی و سلب آزادی زنان بیان می‌کند (همان: ۹۷).

۲-۱-۷. حقوق بشر: آخوندزاده نخستین روشنفکر ایرانی است که علیه باورها و مقررات به باور او ستمگرانه در مورد زنان شورید (قاضی‌مرادی، ۱۳۸۰: ۱۴۱) و در آثار خود به جایگاه زنان در ایران و اینکه حقوقی برای آن‌ها قایل نیستند، مطالبی را نوشته است. در نمایش‌نامه *وکلاء مرفعه* جایگاه زنان در جامعه را نشان می‌دهد. اذن شوهر کردن را بزرگترها می‌دهند و زنان هیچ‌گونه اختیاری در انتخاب همسر نداشتند (آخوندزاده، ۱۲۹۱: ۱۰). وی برای بیان آثار سرکشی برخی دختران در جامعه ایران، این اعتقاد خرافی را یادآور می‌شود: «از بی‌آبرویی شماهاست که طاعون و وبا از ولایت کم نمی‌شود» (همان: ۱۳-۱۲). در مورد جایگاه زنان در اجتماع این‌گونه بیان می‌کند: «زنان ما همیشه خودشان را از مردها پنهان می‌کنند» (همان: ۳۸). او از موانع حضور در جامعه این سنت را مطرح می‌کند که برای حضور در جامعه چادر داشته و با یک مرد می‌رفتند (همان: ۳۹). وی همچنین از زبان بازیگران نمایش‌نامه زنان را ناقص‌العقول می‌داند (همان: ۷۲). در واقع، او بخشی از مسئله زن را متوجه سنت‌های جامعه می‌داند.

وی در اثری دیگر، موسی ژوردان حکیم نباتات و درویش مستعلی‌شاه مشهور به جادوگر، از وضعیت زنان در فرنگ صحبت می‌کند: «... در پاریس دختران و عروسان رو باز در مجالس نشست و برخاست می‌کنند» (همان، ۱۲۹۲: ۸). هم‌چنین، در مورد تفاوت پوشش زنان ایرانی و فرنگی این‌گونه می‌نویسد: «زنان ما لباس کوتاه می‌پوشند، زنان آن‌ها بلندتر می‌پوشند» (همان: ۲۱). وی معتقد است که زنان و مردان باید برابر باشند (همان، ۱۲۸۱: ۱۹۷). هرچند در اینجا دیدگاه متضاد او نشان داده می‌شود. در واقع، او خود با ایجاد قید ازدواج، زنان را از حیطه مشارکت سیاسی-اجتماعی حذف می‌کند. وی به انتقاد از جامعه ایران می‌پردازد و وضعیت سطح سواد زنان را اینگونه بیان می‌کند: «طایفه اناث بالمره از سواد بی‌ بهره می‌مانند» (همان، ۱۳۵۱: ۱۷۶). او بر ضرورت افزایش سطح سواد و آگاهی زنان تأکید دارد.

۲-۲. موضوعات محوری رویکرد حکومت‌مندی

۲-۲-۱. عقلانیت‌ها/ خردهای حکومت: آخوندزاده برای عقل اهمیت زیادی قایل است، به طوری که راه وصول به ترقی و تمدن را چیزی جز آن نمی‌داند. او حتی دین را در مقابل عقل قرار می‌دهد (نصری، ۱۳۸۶: ۱۰۰). وی بر این عقیده است که برای رسیدن به حقیقت حیات و فلسفه وجود باید قبل از همه عقل را سند و حجت قرار داد و اعتقاد و نقل و نص را به کناری نهاد (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۲۷). آخوندزاده ابتدا دین را به طور تمام از زندگی بشر طرد نمی‌کند، بلکه سعی می‌کند به آن شکل دنیوی بخشد. او سپس، به سازگار کردن اندیشه‌های دینی با افکار جدید می‌پردازد؛ اما در نهایت، به طرد دین می‌پردازد (گودرزی، ۱۳۸۳: ۱۲۴). وی مخالف دین بود. او دین را به کلی و آشکارا رد می‌کرد (قیصری، ۱۳۹۳: ۳۹) و در مورد دین این گونه بیان می‌کند: «...بدبخت‌تر از عرب‌ها طایفه‌ای نیست؛ پس چرا دین اسلام مایه سعادت ایشان نشد» (آخوندزاده، ۱۲۸۱: ۳۱). وی از سویی دیگر، در مکتوبات «سایر ادیان و مذاهب را بر دین اسلام» مرجح می‌دارد (همان: ۳۱)، اما در جایی دیگر، در نهایت، دین اسلام را برتر از سایر ادیان معرفی می‌کند (همان: ۳۱). وی دین را مانع تمتع انسان از نعمات زندگی می‌داند. وی عقیده داشت علمای دین مانع فراگیری علوم و صنایع جدید هستند (همان: ۸۴).

آخوندزاده دین و مذهب را عامل فلاکت و عقب‌ماندگی مسلمانان و کنار آمدن آنان از جاده علم و تمدن می‌داند (بیگللو، ۴۲). وی بر عقل تأکید دارد. به نظر او، راه ترقی و رسیدن انسان به مدارج پیشرفت در استفاده از عقل و رها ساختن این عقل از قید و بند اسارت و حبس ابدی است (کسرائی، ۱۳۷۹: ۲۸۲).

وی با نگاهی ابزارانگارانه به دین معتقد بود اخلاق دینی برای هر جامعه‌ای ضرورت دارد، ولی با یافتن بدیلی برای آن، خود به خود این بخش از دین نیز مطرود خواهد شد (گازرانی و امینی، ۱۳۸۹: ۱۵۸). وی دو عامل اساسی را در بقا و استمرار حیات دینی در ایران مؤثر می‌دانست: نخست سنت عزاداری و دیگری تقلید از مراجع بزرگ دین. از این رو، در نوشته‌های خویش، به جنگ این دو پدیده می‌رفت و از آن‌ها انتقاد می‌کرد (همان: ۱۵۸). او معتقد بود که علت تیره‌بختی ملت اسلام تعصب مذهبی اوست و این امر را ناشی از بی‌دانشی مردم می‌دانست و با آثار خویش می‌خواست اصلاً هرگونه اعتقاد به مذهب را سست گرداند. از این رو، عقیده داشت که اگر جامعه اصلاح نشود، هر روز یک باب زیرک از گوشه‌ای سربرمی‌آورد و آشوبی به راه می‌اندازد (آخوندزاده، ۱۳۵۷: ۲۰). در واقع، او درصدد بی‌ریشه جلوه‌دادن شعائر و مناسک دینی بود. آخوندزاده تقلید را نیز منافی آزادی بشر می‌خواند و به نقد آن می‌پرداخت و آن را عامل مهم در عقب‌ماندگی ایران برمی‌شمرد (آدمیت، ۱۳۴۹: ۱۴۰). او تقلید را عامل رکود و اختلاف می‌شمرد و آن را منافی سبک علمی می‌دانست (سلیمانی، ۴۰). هرچند الگوی حکومت‌مندی او برای یک جامعه مذهبی هم‌چون ایران تقلید صرف از الگوی غربی بود.

۲-۲-۲. تکنیک‌های حکومت: آخوندزاده در آثار خود با تأکید بر تکنیک‌هایی چون: ملت، ملیت، وطن و وطن پرستی می‌کوشید روح ملی‌گرایی را در مردم تقویت کند و با ایجاد پیوند میان افراد ملت، آنان را با حقوق انسانی آن‌ها آشنا سازد (بهنام، ۱۳۷۵: ۷۷). وی از تکنیک‌های مهمی که برای نظام سیاسی برمی‌شمارد، وجود قانون، آن هم قانون فرنگی است. به این ترتیب، در سراسر اندیشه وی می‌توان تکنیک‌هایی چون قانون، دموکراسی، حاکمیت‌ملی، اصلاح خط و الفبا، آزادی و تفکیک دیانت از سیاست و کاهش نقش علما در امور سیاسی را مشاهده کرد.

۲-۲-۳. سوزدهای حکومت: آخوندزاده در منظومه آثار خود برداشت‌هایی از سوزدهای حکومتی دارد و در مورد وظایف متقابل آن‌ها نسبت به یکدیگر سخن گفته است. در این‌جا به بررسی آن‌ها پرداخته می‌شود.

الف- کارگزاران سیاسی: وی در تحلیل خود پادشاه را دارای اطرافیانی می‌داند که احوال مملکت و رعایا را به پادشاه می‌رساندند (آخوندزاده، ۱۲۸۱: ۱۴). از سویی، پادشاهان نسبت به مردم رفتار خوبی نداشته و مردم در پیش آن‌ها جایگاه کمی داشته‌اند (همان: ۵۶). به این ترتیب، پادشاه مناصب را به اطرافیان خود می‌سپارد و مردم با هر مقامی که باشند، باید به آن‌ها احترام بگذارند.

وی معتقد است پادشاه اگر مظهر عدل و امنیت باشد، مردم مال و جان خود را از او مضایقه نمی‌کنند و نتیجه می‌گیرد که بر فضای پیش از مشروطه ترس حاکم است (همان: ۷۱). وی از زبان پادشاه به حکام ولایات و ظایفشان را اعلام می‌کند که از خدا بترسند، به کارهای ناحق فتوا ندهند. خلق را نچاپند. مالشان را به یغما نبرند. رشوه نگیرند (همان، ۱۲۸۲: ۳۸). در واقع، او بر نالایقی وزرا و کارگزاران سیاسی و فساد و رشوه‌خواری آنان تأکید دارد.

ب- علما: برخورد او با علمای دینی بسیار پیچیده است. او برای کنار گذاشتن دین و علمای دینی از پهنه سیاسی - اجتماعی کشور، با طرح شعارهایی که اساس مادی داشت، می‌کوشید از نقاط ضعف برخی علمای دینی برای رسیدن به هدف‌های خود بهره‌گیری (ساعی، ۱۳۸۹: ۲۱۷). در جایی دیگر علمای اسلام را مانع فراگیری علوم و صنایع می‌داند (آخوندزاده، ۱۲۸۱: ۸۴). او علما را عامل بقای تفریح و نفی خوشی‌های این جهانی می‌شناسد (همان: ۳۸-۳۹). وی به وضعیت علما می‌پردازد و این که آن‌ها خود را نایبان امام می‌دانند و به دستورهای سلاطین عمل نمی‌کنند (همان: ۶۳-۶۲). وی مخالف با مراسم مذهبی است و به انتقاد از علما می‌پردازد. به باور او کسی از ترس علما جرأت اعتراض ندارد (همان: ۶۱).

آخوندزاده وظیفه علما را فقط به امور دینی محدود می‌کند. از این رو، معتقد به عدم دخالت روحانیون در امور اجتماعی است (همان، ۱۲۸۲: ۴۰). به این ترتیب، امر مرافعه را حق وزارت عدلیه می‌داند و تنها امور دینی را برای علما ذکر می‌کند (همان، ۱۳۵۱: ۱۰۵). به عبارتی دیگر، او مخالف حضور علما در عرصه قضاوت و حاکمیت احکام شرعی در این حوزه است. دیدگاهی که در سال‌های بعد در دوره پهلوی اول عملیاتی شد.

۳- نتیجه‌گیری

با تحلیل اوضاع زندگی و آثار برجای مانده از آخوندزاده می‌توان گفت که وی با غرب و اندیشه‌های مدرن آشنایی داشت. به این ترتیب، در اندیشه‌اش شاهد گذار از اندیشه حکومت‌مندی متافیزیکیال به حکومت‌مندی مکانیکی هستیم. او معتقد به حکومت سلطنت معتدله‌ای بود که مبتنی بر قانون باشد. در همین راستا، شاهد کوشش‌هایش در راه مبارزه با استبداد و جهالت مردم هستیم. وی سلطنت مطلقه استبدادی را مانع آزادی و پیشرفت مردم معرفی می‌کرد. به همین دلیل، به طرح قانون اساسی عرفی موضوعه عقلی انسانی تأکید داشت که شریعت در آن راه نداشته باشد. آخوندزاده یک دین‌ستیز است و لازمه پذیرش تجدد غرب را نفی دین می‌داند؛ زیرا اندیشه‌های دینی را با اندیشه پیشرفت ناسازگار می‌داند. وی نخستین فردی است که به نمایش‌نامه‌نویسی پرداخته و در آن به افشای شخصیت‌های فریب‌کاری می‌پردازد که از ساده‌لوحی مردم سوء استفاده می‌کنند. او شیوه حکمرانی شرقی را نکوهش

و چالپوسی رجال سیاسی را محکوم می‌کند و بر نقش مردم در حکومت توجه خاصی دارد. از این‌رو، خواستار گسترش حیطه مشارکت مردم در امور سیاسی و استقرار یک نظام دموکراتیک است. به همین علت، وی بر پارلمان تأکید و هدف خود را تفکیک دین از سیاست معرفی می‌کند.

غرب برای آخوندزاده مظهر پیشرفت، رفاه، آزادی و عقلانیت به شمار می‌رفت و آرزو می‌کرد که روزی ایران نیز به آن درجه برسد و به همین منظور می‌کوشید تا اصول تجدد را درک کند. برای آخوندزاده تمامی این‌ها وسیله‌ای در جهت رسیدن به پیشرفت بود. او به آزادی اشاره می‌کند و هدفش این بود که ترقی را بدون آزادی خیالات امکان پذیر نمی‌دید. آخوندزاده برای تغییر خط، بیست‌سال عمر خویش را صرف کرد، به این دلیل که مقصودش را در ترقی مردم می‌دانست و از این طریق می‌خواست مردم را به رشد و شکوفایی برساند. به همین علت، خواستار اصلاح خط و زبان بود و حتی پیشنهاد خط جدیدی را داد. از دیگر ویژگی‌های حکومت‌مندی آخوندزاده توجه به زنان به عنوان سوژه‌ای سیاسی است. بنابراین، رئوس افکار وی را در قانون اساسی، تفکیک قوا، اصلاح خط، انتقاد تند از عالمان دینی، نقد سنت‌ها و آموزه‌های دینی، جدایی دین از سیاست می‌توان برشمرد. با توجه به دیدگاه ضد مذهبی وی می‌توان نتیجه گرفت وی بیشتر طرفدار حکومت سکولار است.

منابع

- آخوندزاده، فتحعلی (۱۲۸۱). *مکتوبات کمال‌الدوله*. نسخه خطی. تهران: مرکز اسناد کتابخانه ملی ایران به شماره ثبت ۱۱۲۳.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۲۸۲). *تمثیلات؛ شش نمایش‌نامه و یک داستان*. ترجمه محمدجعفر قراچه‌داغی، تهران: خوارزمی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی به شماره ثبت ۱۸۹۳۵.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۲۹۱). *وکلاء مرافعه*. ترجمه محمدجعفر قراچه‌داغی، تهران: خوارزمی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۲۹۲). *موسی ژوردان حکیم نباتات و درویش مستعلی‌شاه مشهور به جادوگر*. ترجمه محمدجعفر قراچه‌داغی، تهران: خوارزمی، کتابخانه و موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۴۹). *تمثیلات*. به کوشش میرزا جعفر قره‌داغی، تهران: اندیشه.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۱). *مقالات*. گردآورنده باقر مؤمنی، تهران: انتشارات آوا.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۵۷). *مکتوبات*. گردآورنده حمید محمدزاده، تبریز: نشر احیاء.
- آخوندزاده، فتحعلی (۱۳۹۵). *مکتوبات کمال‌الدوله و ملحقات آن*. به اهتمام علی‌اصغر حقدار، اسنادی از مشروطه‌پژوهی در ایران، دفتر پنجم، تهران: باشگاه ادبیات.
- آدمیت، فریدون (۱۳۴۹). *اندیشه‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده*. تهران: انتشارات خوارزمی.
- اسلامی، روح‌اله؛ خواجه‌سروی، غلامرضا (۱۳۹۲). *تکنولوژی‌های قدرت در سیاست‌نامه خواجه نظام‌الملک*. فصلنامه پژوهش‌های راهبردی سیاست، شماره ۴، صص ۲۶-۱.
- اکبر، علی (۱۳۹۵). *گفتمان عقب‌ماندگی نزد روشنفکران ایرانی*. تهران: نشر فرزاد روز.
- بالائی، کریستف؛ کویی‌پرس، میشل (۱۳۶۶). *سرچشمه‌های داستان کوتاه فارسی*. تهران: پایروس.
- بهنام، جمشید (۱۳۷۵). *ایرانیان و اندیشه تجدد*. تهران: نشر فروزان‌روز.

- جلایی‌پور، حمیدرضا؛ سعیدی، علی‌اصغر؛ حبیب‌پور گنجابی، کرم (۱۳۹۱). تحلیل سیاست‌گذاری اجتماعی با لنز حکومت‌مندی، فصلنامه مطالعات جامعه‌شناختی، دوره ۱۹، شماره دوم، صص ۱۶۷-۲۰۰.
- حائری، عبدالهادی (۱۳۶۴). تشیع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق. تهران: امیرکبیر.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۵). آشنایی با تاریخ ایران. تهران: سخن.
- ساعی، منصور (۱۳۸۹). بازنمایی نقد اجتماعی و سیاسی داستان‌ها و رمان‌های میرزا فتحعلی آخوندزاده و محمدعلی جمال‌زاده. فصلنامه اطلاعات سیاسی - اقتصادی، شماره ۲۷۷ و ۲۷۸، صص ۲۱۷-۲۲۷.
- سردارنیا، خلیل‌الله (۱۳۹۱). جامعه‌شناسی سیاسی ایران. تهران: نشر میزان.
- شاه‌محمدی، روح‌الله (۱۳۹۴). مبانی دولت مدرن در اندیشه متفکران عصر مشروطه. تهران: آبادبوم.
- کسرائی، محمدسالار (۱۳۷۹). چالش سنت و مدرنیته در ایران. تهران: مرکز.
- کسرائی، محمدسالار؛ مرادخانی، همایون؛ رضایی، محمد (۱۳۹۰). فوکو: حکومت‌مندی، سوژه سیاسی و کنش سیاسی. فصلنامه جامعه‌شناسی تاریخی، دوره ۳، شماره ۲، صص ۱-۳۴.
- گازرانی، سعید؛ امینی، رضا (۱۳۸۹). تعارض دین و مدرنیته در اندیشه روشنفکران غیردینی عصر مشروطه: مقایسه آخوندزاده و ملک‌خان. فصلنامه مطالعات سیاسی، شماره ۸، صص ۱۷۴-۱۴۷.
- گودرزی، غلامرضا (۱۳۸۳). دین و روشنفکران مشروطه. تهران: اختران.
- فشاهی، محمدرضا (۱۳۵۴). تحولات فکری و اجتماعی در جامعه فئودالی ایران. تهران: گوتنبرگ.
- فوکو، میشل (۱۳۸۹). تولد زیست سیاست. تهران: نشر نی.
- قاضی‌مرادی، حسن (۱۳۸۰). استبداد در ایران. تهران: اختران.
- قیصری، علی (۱۳۹۳). روشنفکران ایران در قرن بیستم. تهران: هرمس.
- مزیانی، محمدصادق (۱۳۸۹). تمایزات مشروطه‌خواهان مذهبی و غربگرا با تطبیق بر انقلاب اسلامی. قم: مؤسسه بوستان کتاب.
- مددپور، محمد (۱۳۷۳). تجدد و دین‌زدایی در فرهنگ و هنر منورالفکری ایران از آغاز پیدایی تا پایان عصر قاجار. تهران: دانشگاه شاهد.
- میلر، پیتر (۱۳۸۲). سوژه/استیلا و قدرت. تهران: نشر نی.
- ناصری، بیگم؛ حمیدی، سمیه؛ فرزانه‌پور، حسین (۱۴۰۰). «حکومت‌مندی مدرن در اندیشه میرزا آقاخان کرمانی؛ بنیادها و بایسته‌ها». فصلنامه مطالعات ایرانی، شماره ۴۰، صص ۳۸۷-۴۲۰.
- نصری، عبدالله (۱۳۸۶). رویارویی با تجدد. تهران: علم.
- وحدت، فرزین (۱۳۹۳). رویارویی فکری ایران با مدرنیته. تهران: ققنوس.

Foucault, Michel, (2007) *Security, Territory, and Population: Lectures at the College de France, 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan.

References

Adamiyat, F. (1970). *Andishehhaye Marza Fathali Akhundzadeh* [The Ideas of Mirza Fathali Akhundzadeh]. Tehran: Khwarazma Publications. (In Persian)

Akbar, A. (2016). *Gofteman-e Aqab-Mandegi nazd-e Rowshanfekran-e Irani* [The Discourse of Underdevelopment/Backwardness among Iranian Intellectuals]. Tehran: Farzan-e Ruz Publications. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1972). *Maqalat* [Essays / Articles]. Compiled by Baqer Momeni. Tehran: Ava Publications. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1978). *Maktubat* [Letters]. Compiled by Hamid Mohammadzadeh. Tabriz: Ahya Publications. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1902). *Maktubat-e Kamal al-Dawleh* [The Letters of Kamal al-Dawleh. Manuscript. Tehran: National Library of Iran Archives, Registration No. 1123. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1903). *Tamsilat; Shish Namayesh-nameh va Yek Dastan* [Allegories; Six Plays and One Story]. Translated by Mohammad-Jafar Qaracheh-Daghi. Tehran: Khwarazmi, Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly (Majlis), Registration No. 18935. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1912). *Vokala-ye Morafeeh* [The Defense Attorneys]. Translated by Mohammad-Jafar Qaracheh-Dagha. Tehran: Khwarazmi, Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly (Majlis). (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1913). *Musa-ye Jordan, Hakim-e Nabatat va Darvish-e Mostali-Shah Mashhur be Jadugar* [Moses Jordan, the Herbalist Sage, and Darvish Mostali-Shah Known as the Sorcerer]. Translated by Mohammad-Jafar Qaracheh-Daghi. Tehran: Khwarazmi, Library, Museum, and Document Center of the Islamic Consultative Assembly (Majlis). (In Persian)

Akhundzadeh, F. (1970). *Tamsilat* [Allegories]. Edited by Mirza Jafar Qaracheh-Daghi. Tehran: Andisheh. (In Persian)

Akhundzadeh, F. (2016). *Maktubat-e Kamal al-Dawleh va Mulhaqat-e An* [The Letters of Kamal al-Dawleh and Its Supplements]. Edited by Ali-Ashgar Haqdar. *Asnada az Mashru'eh-Pazhuhi dar Iran* [Documents from Constitutional Studies in Iran], Volume 5. Tehran: Bashgah-e Adabiyat. (In Persian)

Balai, K & Cuypers, M (1987). *Sarcheshmeh-ha-ye Dastan-e Kutah-e Farsi* [The Origins of the Persian Short Story]. Tehran: Papyrus Publications. (In Persian)

Behnam, J. (1996). *Iraniyan va Andisheh-ye Tajaddod* [Iranians and the Idea of Modernity]. Tehran: Foruzan-e Ruz Publications. (In Persian)

Eslami, R & Khajeh-Sarvi, Gh. (2013). "Technologies of Power in the *Siyasat-nameh* of Khajeh Nizam al-Mulk." *Faşlnameh-ye Pazuhesh-ha-ye Rahbordi-ye Siyasat* [Strategic Policy Research Quarterly], No. 4, pp. 1–26. (In Persian)

Fashahi, M. (1975). *Tahavvolat-e Fekri va Ejtemai dar Jameeh-ye Feodali-ye Iran* [Intellectual and Social Transformations in Iran's Feudal Society]. Tehran: Gutenberg Publications. (In Persian)

- Foucault, M. (2007) *Security, Territory, and Population: Lectures at the College de France. 1977-78*. New York: Palgrave Macmillan. (In Persian)
- Foucault, M. (2010). *Tavallod-e Zist-e Siyasat* [The Birth of Biopolitics]. Tehran: Nashr-e Ney Publications. (In Persian)
- Gazerani, S & Amini, R. (2010). "The Conflict between Religion and Modernity in the Thought of Non-Religious Intellectuals of the Constitutional Era: A Comparison of Akhundzadeh and Malkam-Khan." *Faṣlnameh-ye Moṭaleat-e Siyasi* [Political Studies Quarterly]. No. 8, pp. 147–174. (In Persian)
- Gudarzi, G. (2004). *Din va Rowshanfekran-e Mashruṭeh* [Religion and the Intellectuals of the Constitutional Era]. Tehran: Akhtaran Publications. (In Persian)
- Haeri, A. (1985). *Tashayyo va Mashruṭiyyat dar Iran va Naqsh-e Iraniyan-e Moqim-e Iraq* [Shiism and Constitutionalism in Iran and the Role of Iranians Residing in Iraq]. Tehran: Amirkabir Publications. (In Persian)
- Jalaipur, H ; Saidi, A ; & Habibpur-e Gonabi, K. (2012). "Analysis of Social Policy-Making through the Lens of Governmentality." *Faṣlnameh-ye Moṭaleat-e Jameeh-Shenakhti* [Sociological Studies Quarterly], Vol. 19, No. 2, pp. 167–200. Doi: 10.22059/jsr.2013.56198 (In Persian)
- Kasrai, M. (2000). *Chalesh-e Sonnat va Moderniteh dar Iran* [The Challenge of Tradition and Modernity in Iran]. Tehran: Markaz Publications. (In Persian)
- Kasrai, M; Moradkhani, H; & Reza'i, M. (2011). "Foucault: Governmentality, Political Subject, and Political Action." *Faṣlnameh-ye Jameeh-Shenasi-ye Tarikhi* [Historical Sociology Quarterly], Vol. 3, No. 2, pp. 1–34. (In Persian)
- Madadpur, M. (1994). *Tajaddod va Din-Zodai dar Farhang va Honar-e Manvar al-Fekri-ye Iran az Aghaz-e Peydayi ta Payan-e Aṣr-e Qajar* [Modernity and Secularization in the Culture and Art of Iranian Intellectualism from Its Beginnings to the End of the Qajar Era]. Tehran: Shahed University Publications. (In Persian)
- Mazinani, M. (2010). *Tamayozat-e Mashruṭeh-Khahan-e Mazhabi va Garb-Gara ba Taṭbiq bar Enqelab-e Eslami* [The Distinctions between Religious and Western-Oriented Constitutionalists with a Comparison to the Islamic Revolution]. Qom: Bustan-e Ketab Institute. (In Persian)
- Miller, P. (2003). *Suzhe-ye Estela va Qodrat* [The Subject of Domination and Power]. Tehran: Nashr-e Ney Publications. (In Persian)
- Naşeri, B; Ḥamidi, S; & Farzanehpur, H. (2021). " Governmentality in the Thought of Mirza aqa-Khan Kermani: Foundations and Requirements." *Journal of Iranian Studies*, No. 40, pp. 387–420. doi:10.22103/jis.2021.16954.2118. (In Persian)
- Naşri, A. (2007). *Ruyaruyi ba Tajaddod* [Confrontation with Modernity]. Tehran: Elm Publications. (In Persian)
- Qayşari, A (2014). *Rowshanfekran-e Iran dar Qarn-e Bistom* [Iranian Intellectuals in the Twentieth Century]. Tehran: Hermes Publications. (In Persian)